

¡BOMBA!

Se armó todo este barullo,
Donald y Elon se pelearon;
qué bonito pleito armaron
¡en pleno mes del orgullo!

K'untzil

Edición de fin de semana, del viernes 6 al domingo 8 de junio de 2025

CAMPECHE · YUCATÁN · QUINTANA ROO · AÑO 10 · NÚMERO 2493 · www.lajornadamaya.mx

BA'ATS',

JUNTÚUL BA'ALCHE' K'A'AM U YAWAT

U k'aaba' ba'ats' ich káastelan t'aane' *mono aullador de manto* (*Alouatta palliata*), juntúul ba'alche' kaja'an tu k'áaxilo'ob México yéetel América Central. U yawate' leti'e' ba'ax chíikbesik leti'; yóok'olal bix yanik k'áax wa le tu'ux yano', ku béeytal u yu'ubal u yawat kex náach yaan, tu ya'alaj Oscar Monzón, máax ti' k'ubéenta'an u jo'olbes u meyajil kanan yéetel xaak'al tu múuch'kabil Santuario Akumal.

Tu ya'alaje', jayp'éel ti' le ba'axo'ob maas jach jats'uts ti' le ba'alche'a', ti' yaan yóok'olal bix u kuxtal yéetel bix u pítjo'oltik ba'axo'ob ku jelpajal ti' le tu'ux suuk u yantal te'el k'iino'oba'. Ba'ale', ku béeytal u yawat beyo' yóok'olal bix yanik u baakel tu kaal (proceso hioides) lelo' ku meyaj ti'al u k'a'amkunsal juum ku beetik, beey ti'al éets'taje'.

Ba'ats'e' ku yawato'ob ti'al u y'esik tu'ux yaan k'áax u ti'alo'ob, tumen lalaj u múuchil'o'obe' ku jets'iko'ob tu'ux ku yantalo'ob, le beetik kéen awatnako'obe' ku ya'alik ti' u jeelo'obe' ti' yano'obi'; juum ku beetiko'obe' ku mu'uk'ankúunsik bix u múul yantalo'ob ich múuch'o'ob, yéetel ku yáantik u múuch' p'áatalo'ob beyo'.

U xiibilo'obe' maas k'a'am u yawat kéen jo'op'ok u kaxtik u núup. Je'el bix uláak' u jejeláasile', u xch'uupulile' ku jatsik máakalmáak ti' u xiibil kéen u yóotej yóok'olal bix u wayat.

Le ba'alche'oba' ku yantalo'ob desde tu noojolil Veracruz tak Centroamérica.

Beyxan, Oscar Monzón, tu ya'alaj ba'ats'e' séeba'an u kanik kuxtal tu'ux ku yantal, le beetik jejeláas tu'ux ku kajtal. Kex yaan ku yila'al tak 2 mil 200 metros u ka'ananile', maas suuk u yila'al le yaan yóok'ol 800 metros yóok'olal u ka'anailil káak'náab.

Suuka'an u jaantik xiíwo'ob yéetel u yich che'ob. Kex 48% ti' ba'ax ku jaantike', xiíw; 42% u yich che', yéetel 18% nikte'ob.

MIGUEL AMÉNDOLA
OOCHEL CELLO CARUSO-TURIELLO

ESPECIAL: FAUNA NUESTRA | P. 42 YÉETEL 43